

UNIVERSITATEA BABEȘ-BOLYAI
FACULTATEA DE ISTORIE ȘI FILOSOFIE
ȘCOALA DOCTORALĂ „ISTORIE. CIVILIZAȚIE. CULTURĂ”

BISERICILE PROTOPOIATELOR MEDIEVALE DE PE TERITORIUL
JUDEȚULUI COVASNA
REZUMATUL TEZEI DE DOCTORAT

Conducător științific

Prof. univ. dr. Enikő RÜSZ-FOGARASI

Doctorand

Ilka BOÉR

Cluj-Napoca

2025

TARTALOMJEGYZÉK

1.Introducere.....	7
2.Metodologia abordată și observații.....	13
3. Delimitare spațială și cronologică.....	20
3.1. Condiții geografice.....	21
3.2. Limitele cronologice.....	22
4.Direcții și posibilități. Istoriografie. Surse.....	24
4.1. Cercetarea bisericilor medievale de pe teritoriul fostului Regat al Ungariei, în special în Transilvania și Secuime.....	24
4.1.1. Cercetări regionale de pe teritoriul Ungariei de astăzi.....	24
4.1.2. Cercetarea bisericilor medievale în Transilvania.....	28
4.1.3. Cercetarea bisericilor medievale în Secuime.....	33
4.2. Cercetarea bisericilor medievale în zona Trei Scaune.....	35
4.3. Surse și posibilități, în special în contextul zona Trei Scaune.....	44
4.3.1. Surse scrise.....	44
4.3.1.1. Caracteristici ale surselor disponibile.....	44
4.3.1.2. Surse medievale.....	45
4.3.1.3. Surse din perioada premodernă și modernă.....	46
4.3.1.3. Memorialiști. Istoriografi.. ..	47
4.3.2. Surse cartografice și vizuale.....	48
4.3.3. Documentări privind protejarea patrimoniului construit. Repertorii arheologice și de istoria artei, topografii.....	49
4.3.4. Toponime.....	50
5. Bisericile medievale în zona Trei Scaune.....	52
5.1. Structuri bisericesti și societate ecleziastică.....	53
5.2. Morfologia bisericilor medievale în zona Trei Scaune.....	67

5.2.1. Caracteristici topografice.....	67
5.2.2. Materiale și tehnici de construire.....	68
5.2.3. Caracteristici generale.....	69
5.2.3.1. Planuri.....	70
5.2.3.2. Raporturi dimensionale.....	82
5.2.3.3. Orientare.....	89
5.2.3.4. Spații anexe.....	91
5.2.3.4.1. Sacristie.. ..	92
5.2.3.4.2. Osuar.....	93
5.2.8.4.3. Țintirim.....	94
5.2.8.4.4. Turn.....	96
5.2.4. Interiorul, elemente arhitecturale și obiecte liturgice.....	97
5.2.4.1. Elemente cioplite din piatră.....	97
5.2.4.1.1. Ancadramente de uși și ferestre.....	99
5.2.4.1.2. Tabernacole.....	121
5.2.4.1.3. Cristelnițe.....	128
5.2.4.1.4. Cornișe, socluri și contraforturi.....	136
5.2.4.1.5. Console.....	138
5.2.4.2. Bolți.....	140
5.2.4.3. Arcuri de trium.....	144
5.2.4.4. Clopote.....	145
5.2.4.5. Obiecte bisericesti.....	149
5.2.6. Picturi murale.....	152
5.2.7. Inscriptii.....	188
5.3. Titlatură.....	190
5.4. Cimitire.....	193
6.Concluzii.....	197

7. Bibliografie.....	205
8. Topografia bisericilor medievale din zona Trei Scaune (catalog).....	226
8.1. Structura catalogului.....	226
8.2. Monumente existente și cunoscute prin surse.....	227
8.3. Monumente amintite din surse.....	250
8.4. Monumente presupuse.....	253
8.5. Capele extravilane.....	258
9. Planșe.....	261

Lucrarea se axează pe cercetarea și evaluarea cantitativă și calitativă a bisericilor medievale de pe teritoriul arhidiaconatului medieval romano-catolic de Alba Iulia, diaconatul Șepși, respectiv de pe teritoriul arhidiaconatului medieval romano-catolic Kezdi. În vederea inventarierii, sistematizării și analizei materialului, în cursul cercetării am folosit în primul rând metodele utilizate în arheologie, istoria artei, respectiv topografia monumentelor de arhitectură și a obiectelor liturgice. Inventarul rezultat pe baza culegerii de date pune în evidență între altele diversitatea și marea varietate a materialului studiat, atrăgând atenția asupra valorilor medievale ale acestei subregiuni sud-estice a Secuimii mai neglijată până acum la nivelul marilor sinteze.

Fiind vorba de o cercetare de bază, realizarea acesteia a impus discutarea unor probleme fundamentale datorită cărora, din punct de vedere metodologic, lucrarea are cele mai multe tangențe cu cercetarea de topografie ecleziastică, utilizată deja la scară largă în istoriografia maghiară. În cursul culegerii de date ne-am sprijinit atât pe literatura de specialitate, cât și pe lucrările de popularizare, în primul rând pe materialul găsit în biserici, dar și pe cele păstrate în colecții publice, respectiv pe cercetările arheologice din ultimele decenii, în parte considerabilă nepublicate. Planurile reconstituite în cadrul săpăturilor arheologice a permis studiul volumetriei și al raporturilor de bază caracteristice fazelor medievale, respectiv într-o anumită măsură, inclusiv identificarea tehnicilor de construcție utilizate. Datorită analizei aprofundate a detaliilor evaluabile prin metodele istoriei de artă, ne-am putut concentra asupra cronologiei monumentelor studiate, asupra tendințelor generale, asupra reconstrucțiilor caracteristice pentru anumite perioade, respectiv asupra conexiunilor dintre problemele studiate. Până la urmă, lucrarea a fost elaborată pornind de la șase unități structurale, mai mici sau mai mari, și anume metodologia abordată, delimitarea geografică și cronologică a subiectului cercetat, istoria cercetării și izvoarele scrise, respectiv materialul grafic, prezentarea detaliată a bisericilor în sine, din puncte de vedere diferite, concluziile posibile la acest nivel de studiu. Toate acestea se completează cu o bază de date tip catalog și cu materialul grafic al acesteia.

Din punct de vedere al istoriei cercetării materialului medieval din Secuime, lucrarea încearcă prezentarea cât se poate de exhaustivă a unei subregiuni, similar lucrărilor monografice realizate de László Dávid privind monumentele medievale ecleziastice din scaunul Odorhei, sau de István Botár privind istoria habitatului istoric din bazinul Ciuc. Trebuie să precizăm din nou că până acum nu a apărut nicio lucrare similară privind subregiunea treiscăuneană, care să se fi concentrat exclusiv asupra edificiilor medievale

ecleziastice, existente sau dispărute. Rezultatele săpăturilor nepublicate din ultimii ani nu au fost prelucrate, în consecință nu au fost aduse în același context nici cu datele cunoscute din publicațiile mai vechi. Nu s-a făcut analiza cuprinzătoare și structurarea detaliilor sculptate păstrate. Cu toate că picturile murale medievale au fost cercetate și analizate la un nivel considerabil, rezultând o literatură bogată în acest domeniu, aceste studii au vizat într-o măsură relativ mică bisericile în sine care le asigurau suprafețele necesare și nu au procesat datele prevalente în contextul decorațiilor celelalte sau a cronologiei bisericilor medievale din această zonă. În cuprinsul lucrărilor de sinteză și monografice mai vechi, accentul s-a decalat pe de o parte înspre studiul fortificațiilor din jurul bisericii sau al zidurilor de împrejmuire presupuse drept fortificații, pe de altă parte înspre studii generale privind istoria edificiilor. Am exemplifica aceste tendințe cu sintezele lui Kinga Tüdös, János Gyöngyösy, Terézia Kerny și József Sarudi Sebestyén privind bisericile-cetate sau fortificate, cu cercetarea lui Dóra Danielisz privind organizarea spațială a bisericilor reformate sau, cel mai curând, cu lucrarea importantă a lui Boglárka Tóth și János Fehér despre structuri istorice de lemn și de șarpante în bisericile scaunului Șepși.

Lucrarea se axează pe analiza bisericilor și tangențial pe cea a structurii ecleziastice, după diferite puncte de vedere, bazându-se pe materialul publicat și nepublicat într-o măsură diferită în cazul diferitelor categorii (structura ecleziastică și societatea, morfologia, patrocinii și cimitirele). În timp, grupul cercetat de monumente se poate delimita pe de o parte cu ridicarea primelor biserici și cu formarea structurilor locale ecleziastice, pe de altă parte cu finalizarea marilor reconstrucții gotice, limite care, exceptând câteva cazuri, pot fi identificate într-o cronologie absolută cu mijlocul sec. al XIII-lea și cu mijlocul secolului al XVI-lea. Din punct de vedere al stilurilor istorice de artă, intervalul dintre cele două corespunde perioadei romanice și celei gotice. Nu am mai abordat monumentele renascentiste apărute în sec. al XVI-lea. În timpul culegerii de material și al structurării acestuia a trebuit să stabilim înainte de toate criteriile conform cărora un monument se încadrează în epoca noastră. Am elaborat în acest sens un sistem de criterii format din șase puncte. Enumerăm următoarele condiții suficiente: atestarea documentară a parohiei, a preotului sau a bisericii locale în evul mediu; o cercetare arheologică justificatoare conform căreia biserica sau unele elemente ale sale sunt medievale; cunoașterea unui element sculptat din piatră sau a vreunui fragment de boltă legate de edificiu; pictură murală medievală existentă; alte menționări relevante în literatura de specialitate sau cel puțin consensul profesional privind existența bisericii medievale. Ultimele pot fi verificate mai ales datorită reconstituirii rețelei

ecleziastice din 1540, publicată de Géza Hegyi, și cu ajutorul datelor și sintezei din noul repertoriu arheologic al județului Covasna, elaborat de Zsigmond Lóránd Bordi.

La nivelul cunoștințelor actuale, pe teritoriul diaconatului Șepși și al arhidiaconatului Kezdi structura ecleziastică medievală cuprinde în total 127 de parohii, filii și capele extravilane. Deși pe baza istoriei așezărilor, respectiv a datelor topografice, în cazul majorității filiilor putem presupune existența unui edificiu bisericesc mai vechi, probabil medievale, se găsesc și excepții. Ciomortan, Mereni, Lemnia de Sus (Venéce) și Valea Scurtă au făcut parte din rețeaua ecleziastică, dar nu au avut edificiu bisericesc propriu în perioada vizată. Din cele 127 de locații 15 au fost mai degrabă capele extravilane. Din celelalte 112 peste jumătate (65) îndeplinesc cel puțin o condiție minim necesară convenită de noi (planul justificat arheologic, element sculptat, element de boltă, pictură murală medievală). Din restul de 47, izvoarele scrise sprijină existența medievală a încă 12, iar 35 sunt luate în considerare numai pe baza consensului referitor din literatura de specialitate. Comparând aceste date cu cele ale dijmelor papale din 1332-1334, acolo apar preoți numai din 47 de parohii. Izvoarele scrise pomenesc din această perioadă 55 de parohi, iar din cele aproximativ două secole, ce urmează, 36 de parohi din 26 de parohii. Alături de aceste date, în documentele medievale sunt amintite exclusiv parohia, sau eventual biserica în cazul a 12 localități.

În cuprinsul lucrării, capitolul analizei în detaliu a morfologiei bisericilor medievale este cea mai amplă. Capitolul cuprinde în primul rând prezentarea detaliilor cunoscute din cele 65 de locații cu elemente concrete. Sunt prezentate în subcapitole distincte poziționarea bisericii, materialele de construcție folosite, planul medieval (forme și raporturi dimensionale), elementele sculptate, bolțile, arcul de triumf, clopotele, obiectele liturgice, picturile murale, inscripțiile. Cu toate că nu dispunem de date prea bogate privind istoria așezărilor, se pare că amplasamentul bisericii a fost ales cu predilecție în câte o locație de la marginea așezării, care să fie puțin mai înaltă, decât restul zonei intravilane. Materialele de construcție folosite nu prezintă o diversitate mare, fazele medievale au fost construite din piatră. Singurele excepții unde se poate presupune și o biserică mai veche din lemn, au fost identificate de Zsigmond Lóránd Bordi în cursul săpăturilor de la Dobó, respectiv Dalnic. Cărămida începe să fie folosită abia în sec. al XVI-lea, aparent într-o măsură limitată, pentru construirea bolților (cărămida de zidit a pânzelor bolții și nervurile de teracotă), eventual și a cornișelor sau soclurilor.

Din punct de vedere al planului clădirii și al organizării spațiului, cea mai caracteristică este axa est-vestică, cu sanctuarul închis înspre est și nava dreptunghiulară ridicată în prelungirea lui vestică. În prezent cunoaștem două potențiale turnuri vestice

medievale de biserică în acest teritoriu. Planimetrii identificate arheologic ne stau la dispoziție din 37 de biserici. Închiderea sanctuarului (cel puțin dintr-o fază medievală) se cunoaște din 42 de clădiri. Datorită fazelor multiple, numărul închiderilor medievale se ridică la 57 în total, între care găsim atât închideri în semicerc (23), cât și închideri drepte dintre care 7 fără contraforturi, altele sprijinite la colțuri de contraforturi (1 caz sigur și 2 cazuri nesigure în cazul cărora contraforturile sunt contemporane cu închiderea sanctuarului), respectiv și forme poligonale închise în trei laturi ale unui octogon (24). Cunoștințele noastre privind planul bisericilor s-au îmbogățit considerabil în ultimele trei decenii, deoarece Géza Entz discuta numai trei sanctuare cu închidere dreaptă în toată Secuime.

Între sanctuarele cu închidere în semicerc se găsesc unele având raporturi lungime/lățime relativ regulate (1:1–1,1), altele având o formă mai alungită (1:1,3), existența și frecvența relativ mare a acestora din urmă a fost semnalată deja în literatura mai veche. Conform stadiului actual al cercetării, cea mai mare parte din ele se datează în cea de-a doua jumătate a sec. al XIII-lea, eventual în sec. al XIV-lea. Pe de altă parte, prima fază a bisericii de la Sfântu Gheorghe pare să aibă tot un sanctuar cu închidere în semicerc și să se dateze într-o perioadă mult mai timpurie, chiar în jurul anului 1200, pe baza unei monezi a lui Béla al III-lea, descoperită într-un mormânt de lângă biserică. În urma cercetărilor lui Béla Zsolt Szakács, efectuate în regiunea Bereg (Ungaria) și pe valea Someșului, în cazul sanctuarelor cu închidere dreaptă trebuie să facem o distincție între clădirile ridicate de la început cu contraforturi, respectiv cele ridicate fără. Ultimele au de multe ori un plan cu formă trapezoidală, mai îngust în partea estică. Primele, de exemplu sanctuarul din faza a II-a a bisericii de la Sfântu Gheorghe, este puțin probabil să fie databile cu mult înainte de mijlocul sec. al XIV-lea. Totuși, se cunosc și sanctuare cu închidere simplă dreaptă, care au fost ridicate probabil abia în sec. al XV-lea (par să reprezinte biserici filiale ca cea la Boroșneu Mic și Caratna). Faza gotică a bisericii de la Dalnic pare să aibă tot un sanctuar cu închidere dreaptă, dar și mai târzie, din anii 1520.

Cele mai vechi sanctuare gotice au fost identificate în cursul săpăturilor arheologice conduse de Zsigmond Lóránd Bordi (Dobó), respectiv Sándor József Sztáncsuj (Aita Mare), acestea au fost ridicate probabil deja în sec. al XIV-lea. Valul mare de reconstrucții gotice însă pare să se dateze într-o perioadă mai târzie. Pe baza inscripțiilor din sanctuare, aceste lucrări au avut loc în general în prima treime a sec. al XVI-lea, fapt confirmat în două cazuri și de cercetările dendrocronologice ale lui Boglárka Tóth (Chilieni, Bodoc). Reconstrucția putea să se prelungească decenii întregi, se pare că la Chilieni s-a terminat cu reconstrucția sanctuarului. În unele cazuri, de exemplu la Lemnia, s-a putut observa și o reconstrucție

parțială în cursul căreia sanctuarul a fost refăcut posibil încă în evul mediu târziu, cu refolosirea în mare a fundațiilor vechi, însă de-a lungul unei axe puțin modificate. Datele fragmentare obținute din săpăturile lui Zsolt Molnár Kovács și Tamás Emődi indică același lucru la Sânzieni. La Pădureni Zsigmond Lóránd Bordi (săpătură nepublicată) a atras atenția asupra unui caz de optimizare a costurilor reconstrucției gotice: sanctuarul cu închidere poligonală, cunoscută din mai multe reprezentări din sec. al XIX-lea, nu se poate identifica la nivelul fundației, s-au găsit numai fundațiile sanctuarului cu închidere în semicerc prelungit, ale bisericii timpurii.

Privind navele medievale, ni s-au oferit anumite date (pe baza structurii zidurilor ori din izvoarele privind transformările ulterioare) în cazul a 34 de biserici. Colțurile de navă din bisericile timpurii au fost realizate frecvent din piatră fasonată, prelucrată mai exigent sau cel puțin pentru formă clară (Biborțeni, Aita Mare, Saciva). Nava bisericii din Dalnic, cu închidere poligonală estică, datată (*terminus ante quem*) și cu inscripția 1526, reprezintă un exemplu singular, aceasta nu putea fi mult mai timpurie, decât bolta care închide structura (inscripția s-a făcut în legătură cu bolta). Aici am aminti tangențial calculele noastre privind raporturile de dimensiuni ale bisericilor cercetate. Dimensiunile navelor timpurii corespunde în general intervalului observat și de Elek Benkő (40-70 m², cu raporturi de dimensiune între 1,4–1,6 în medie). Spre deosebire de acestea, navele gotice târzii se pot încadra în intervalul de raport spațial de peste 2,1, iar dimensiunile lor sunt de asemenea mult mai însemnate, putând depăși chiar și 190 m². În ceea ce privește sanctuarele ridicate în același timp cu aceste nave, raportul dintre lungimea lor și cea a navelor poate fi mai mare (2,6) în cazul bisericilor timpurii, dar în general în toate perioadele se încadrează între 1,5-2. Orientarea este una est-vestică aproape perfectă (cel mai frecvent) ori se decalează spre o orientare nord-est–sud-vestică.

Începând cu sec. al XIV-lea, cele două unități principale (sanctuarul și nava) sunt completate cu sacristie, iar începând cu sec. al XV-lea și cu osuar, ambele dispuse pe latura nordică. În majoritatea cazurilor sacristia se găsește lângă sanctuar, dar se cunosc și situații în care sacristia se deschide din navă (prima biserică din Albiș, respectiv la Chichiș, Ghidfalău, prima biserică din Sâncraiu). Sacristie medievală păstrată (cu bolta schimbată) se cunoaște de la Lunga, respectiv la Lemnia zidul estic păstrează de asemenea, în suprastructură, o porțiune refolosită din vechea sacristie. Osuarele s-au construit totdeauna pe partea nordică a navei, în general alipite de zidul vestic al sacristiei. În unele cazuri au și fost lărgite în cursul evului mediu. Nu s-a păstrat niciunul și astfel nu avem informații privind suprastructura lor. Într-un singur caz, osuarul s-a deschis dinspre navă (Dobó).

Cimitirele din jurul bisericilor trebuiau să aibă limite fizice concrete, dar știm prea puțin despre forma și dimensiunea lor timpurie, nefiind identificate în acest teritoriu nici în cursul săpăturilor arheologice. Zidurile lor actuale nu pot fi datate cu exactitate, iar dacă da, construirea lor datează mai degrabă în sec. al XVII-lea sau chiar în sec. al XVIII-lea. O singură excepție: zidul de incintă de la Ghidfalău are inscripționat un an de la începutul sec. al XVI-lea.

În privința elementelor interne, în special a celor decorative, existența acestora (elemente cioplite din piatră ca ancadrame de ușă și de fereastră, tabernacole, cristelnițe, cornișe, console) se cunoaște din 47 de biserici. În mare majoritate, se găsesc și astăzi în biserică, în locul lor original sau în poziție secundară. O parte mai mică a ajuns în colecția Muzeului Național Secuiesc, de exemplu fragmente de ușior din ancadramentul de ușă de la Aita Medie sau mulurile de la Turia de Sus (fiind considerate mult timp de proveniență din Sânzieni). Cea mai mare parte din aceste piese sculptate reprezintă ancadrame de ușă ori fereastră, sau fragmente din acestea (60 de fragmente de ancadrament de ușă din 36 de biserici, ancadrame de fereastră din 15 de biserici). Se pot distinge elemente cu închidere în semicerc și cu tor, cu închidere ogivală ori cu lintel pe consolă. Cu puține excepții, acestea au fost prezentate până acum numai cu câte o fotografie sau în menționări fără descriere detaliată. Excepție fac cristelnițele și tabernacolele care au fost discutate în monografii de specialitate, dar și în aceste cazuri am reușit să mărim numărul pieselor identificate. Între ancadramele de ușă se poate delimita și un grup aparte, păstrat în primul rând în Bazinul Baraolt, asupra cărora János Fehér a atras deja atenția (Belin, Dobó, Hăghig, Aita Mare, Tălișoara, eventual și Filia). În cadrul pieselor din partea a doua a sec. al XIII-lea și prima treime a sec. al XIV-lea se poate constata o amestecare a tradiției romanice și a celei gotice. Datarea lor exactă este cu atât mai importantă, pentru că se cunosc două locații unde apar alături de sanctuare cu închidere poligonală timpurie, cu toate că nu am putut stabili deocamdată, în ce măsură se leagă aceste fenomene unul de celălalt. Menționăm încă un caz special: ancadramentul porții de la Zălan pare să reflecte influențe ale atelierului de la Cârța și se poate data cel mai probabil în anii 1280-90.

Monumentele gotice se încadrează în general (cu puține excepții) în partea a doua a sec. al XV-lea și în prima treime a sec. al XVI-lea. În anii 1520 apar deja clar unele influențe renaștentiste, dar aceste porți cu închidere dreaptă se leagă și de formele gotice târzii, profilatura lor este încă întretăiată. Cercetarea a atras de mult atenția și asupra unei relații mai strânse dintre monumentele cu profilatură întretăiată, dar încă ogivale (Dalnic, Estelnic). În stadiul actual al cercetărilor, credem că cele trei porți ogivale, respectiv cea cu închidere

dreaptă de la Dalnic și Estelnic aparțin aceleiași perioade și aceleiași tradiții arhitecturale, pe deasupra, valorile foarte apropiate privind forma cornișelor și caracteristice raporturilor de dimensiune gotice târzii indică existența aceluiași atelier sau acelorași ateliere în cazul celor două clădiri, în anumite detalii fără doar și poate, probabil în anii 1520, eventual deja în cursul anilor 1510. În general, datarea elementelor sculptate este mai nesigură, formele păstrate, de multe ori șematice, fiind folosite pe o durată mai îndelungată, ceea ce se observă bine și în cazul ușilor cu lintel pe consolă și al celor ogivale.

În privința elementelor importante și sub aspect liturgic, trebuie să trecem în revistă pe scurt cristelnițele, tabernacolele, clopotele. Față de cele 21 de cristelnițe medievale prezentate din zona noastră de către Edit Tari, am identificat alte două sigure (Mărtănuș, Zagon) și una nesigură (Bățani Mari), respectiv am făcut o încercare de îmbunătățire a cronologiei cristelnițelor de aici. Am completat și lista de tabernacole și alte nișe liturgice a lui Kinga German (7+2 de piese), cu alte 5 tabernacole și alte 6 nișe cu funcții diferite. În ceea ce privește clopotele, ne-am bazat în primul rând pe monografia lui Elek Benkő. Am completat cele prezentate acolo cu alte două piese nediscutate din motive cronologice (Estelnic, Bățani Mari). Culegerea noastră privind celelalte obiecte liturgice este probabil incompletă. Altare medievale sau părți din acestea nu s-au păstrat în zona noastră, nu cunoaștem decât 2 fundații de altar, din săpăturile lui Zsigmond Lóránd Bordi. Alături de potirele și patenele gotice târzii păstrate în parohiile succesoare actuale, trebuie să menționăm un corp al lui Isus din Sâncraiu (sec. XIII–XIV?), probabil de pe un crucifix de procesiune, prezentat la începutul sec. al XX-lea de Tihamér Gyárfás, care ulterior a ieșit din atenția cercetării (piesa a dispărut și ea), respectiv un monile de la Ojdula, frumos lucrat, menționat de Ferenc Lestyán, cu fotografia publicată de același Tihamér Gyárfás la începutul sec. al XX-lea.

Picturi murale cu suprafața mai mică sau mai mare s-au păstrat în 16 de biserici, acestea au fost date de cei care le-au cercetat (Mihály János, Zsombor Jékely, Dana Jenei, Dénes Radocsay) în a doua treime a sec. al XIV-lea și la începutul sau în prima jumătate a sec. al XV-lea (eventual în sec. al XV-lea, fără o precizare mai exactă). Alte picturi sunt amintite numai în izvoarele scrise mai vechi sau, mai rar, în contextul reconstrucțiilor (și distrugerilor) din a doua parte a sec. al XX-lea. Cea mai mare parte a picturilor murale s-a păstrat în nava, o parte mai mică în sanctuarul bisericilor, cea mai mică parte pe pereții exteriori. Picturi murale ale sanctuarelor pictate la ora actuală nu găsim decât la Valea Crișului, respectiv fragmentar la Araci. Dată fiind prelucrarea avansată a picturilor murale, am putut contribui numai cu unele observații privind identificarea tematicii unora din ele,

însă procesarea în detaliu a adus date suplimentare importante privind cronologia generală a bisericilor.

Comparând la modul general perioadele marilor construcții, respectiv ale realizării elementelor sculptate (acestea corespund în mare: e vorba de partea a doua a sec. al XIII-lea și începutul sau a doua treime a sec. al XIV-lea, respectiv, după o lungă pauză, de sfârșitul sec. al XV-lea și prima treime a sec. al XVI-lea), se poate observa că parte importantă a picturilor murale se datează tocmai în perioada din care nu avem cunoștință de alte transformări mai mari ale clădirilor (unele mai mici s-au efectuat cu siguranță). Cu toate că numărul picturilor murale cunoscute și databile nu acoperă nici măcar o treime din bisericile cunoscute, cele amintite pot să ne indice o tendință anume. Pe de o parte, aceste picturi probabil n-au fost comandate și realizate imediat după ridicarea bisericii. Pe de altă parte, este important sub aspectul cronologiei generale că hiatul practic inconcipiabil dintre construcția din perioada romanică și reconstrucțiile gotice pare să fie umplut de executarea picturilor, concomitent cu acestea efectuându-se probabil numai unele lucrări mai mici ca alipirea sacristiilor și a osuarelor, eventual înlocuirea unor elemente sculptate ca ancadramentele de ușă, deși nu cunoaștem indicii concrete corespunzătoare.

Asemenea oricărei cercetări de bază, lucrarea de față are și ea laturile ei mai fructuoase, dar și laturi care au adus rezultate mai puține. Pe de o parte, suntem convinși că la nivelul actual de cunoaștere documentarea noastră a fost efectuată aproape cu caracter exhaustiv. Cu toate că în mai multe cazuri am reușit să clarificăm mai multe aspecte primordiale, cercetările de științele naturii, care vor urma, vor putea să îmbunătățească și mai mult cronologia bazată acum pe repere cronologice variabile în intervale relativ mari. În cursul lucrărilor viitoare de restaurare și al săpăturilor arheologice continuate se vor clarifica și alte detalii, necunoscute suficient la momentul actual, însă, chiar dacă rezultatele noi din viitor o vor nuanța și îmbunătăți, sinteza realizată în lucrare va ușura integrarea datelor și cunoștințelor noi obținute în contextul materialului discutat. Pe de altă parte, știm că lucrarea, având posibilitățile limitate datorită caracterului său, a rămas datoră cu interpretarea istoriei artei din această subregiune în contextul mai larg al monumentelor similare din Secuime și din Transilvania în general. Fundamentul și condițiile acesteia sperăm să fie puse și asigurate de continuarea cercetării care a stat la baza acestei lucrări.